टिप्पणी

12

भारतदुर्दशा

भारतेन्दु हरिशचन्द्रस्य नाम हिन्दीनाटकसाहित्ये सुप्रसिद्धम् अस्ति। तेन लिखितस्य भारतदुर्दशानाटकस्य माध्यमेन वयं आङ्ग्लसाम्राज्ये भारतस्य स्थितिं स्वयमेव मूल्याङ्कनं कर्तुं शक्नुमः। भारतदुर्दशग्रन्थे भरतेन्दुः स्वशासनकाले आङ्ग्लानां शोषणनीतिं भारते प्रचलितानां आन्तरिकदुष्टानां च मनोरञ्जनात्मकरूपेण वर्णनं करोति। प्रतीकनाटकानां इव सः पात्रेषु भारतस्य दुर्दशायाः उत्तरदायी कारणानि अपि प्रस्तुतं करोति, तेषां माध्यमेन च भारतस्य दुर्दशां प्रेक्षकाणां समक्षं आनेतुं प्रयतते।

भारतदुर्दशस्य अध्ययनं कुर्वन्तः अस्माकं कृते समकालीनभारतस्य अवगमनं अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। एतत् नाटकं भारतेन्दुना १८७५ तमे वर्षे लिखितम्, अतः भारतस्य दुर्दशा अस्य कालखण्डस्य सन्दर्भे एव मूल्याङ्कनं कर्तव्यम्। अस्मिन् पाठे वयं भारतदुर्दशा इति नाटकं ज्ञातुं अवगन्तुं च प्रयतेम। भारतदुर्दशस्य कथां भारतेन्दुः कथं निर्मितवती, एषः अपि रोचकः विषयः अस्ति।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनानन्तरं भवन्तः-

- भारतदुर्दशस्य रचयिता-भरतेन्दु विषये जानन्ति;
- भारतदुर्दशस्य कथां ज्ञातव्यम्;
- भारत दुर्दशस्य पात्राणां विषये जानन्ति; तथा
- भारत दुर्दशायाः लेखनशैलीविषये जानन्तु।

12.1 हरिशचन्द्रस्य सामान्यपरिचयः

१८५० तमे वर्षे काशीनगरे जन्म प्राप्य भारतेन्दु हरिशचन्द्रः केवलं ३५ वर्षेषु एव हिन्दीनाट्यसाहित्यस्य नूतनं आयामं दत्तवान्। अस्य योगदानस्य कारणात् हिन्दीसाहित्ये आधुनिकनाटकानां जनकः इति मन्यते। भारतेन्दु हरिशचन्द्रः ब्रजभाषा-खादीबोली-द्वयोः ग्रन्थान् रचितवान्। न केवलं नाटके अपितु निबन्धलेखनविचारलेखने अपि सः सक्रियः अभवत्। भारतेन्दुः स्वस्य लेखनशैल्यां बहूनां नाटककारानाम् लेखनार्थं प्रेरितवान्। अत एव १८५० तः १९०० पर्यन्तं कालः भारतेन्दुयुगः इति प्रसिद्धः। हिन्दीक्षेत्रे नाटकस्य आरम्भस्य श्रेयः भारतेन्दुः अपि प्राप्नोति। पारसीनाट्यस्य प्रतिक्रियारूपेण सः आधुनिकनाट्यस्य आरम्भं कृतवान्। अद्य वयं तस्य विकसितं रूपं पश्यामः। तस्य कृते नाट्यशास्त्रं केवलं मनोरञ्जनस्य साधनं नासीत् अपितु सामाजिकचेतनायाः माध्यमम् अपि आसीत्। सः स्वयं नाटकानि लिखितवान्, तेषु अपि अभिनयम् अकरोत्। नाट्यशास्त्रस्य आरम्भे सः अनेकानि नाट्यसंस्थानि अपि आरब्धवान्।

हरिशचन्द्रस्य नाटकाः

भारतेन्दुः मौलिकाः अनुवादितानि च नाटकानि रचितवान्। स्वस्य मौलिकनाटकेषु 'वेदकी हिंषा हिंषा न भवती, सत्य-हरिशचन्द्र, प्रेमयोगिनी, विषस्य विषमौषधि, चन्द्रावली, भारतदुर्दशा, भारतजननी, नीलदेवी, सतीप्रतापम्' इत्यादीनि मौलिकनाटकानि लिखितवन्तः। एतदतिरिक्तं विद्यासुन्दरम्, रत्नावली, पाखण्ड-विडम्बनम्, धनंजयविजयम्, मुद्राराक्षसम्, कर्पूरमञ्जरी इत्यादीनां संस्कृत-बङ्गला-नाटकानाम् अनुवादः अपि अकरोत्। 'दुर्लभाबन्धु' इति नाम्ना शेक्सपियरस्य प्रसिद्धं नाटकं 'मर्चेन्ट् आफ् वेनिस' इति अनुवादमपि कृतवान्।

भारतेन्दुको नाट्यसंकल्पना

भारतेन्दु हरिशचन्द्रस्य रङ्गसंस्कारः संस्कृत-आङ्ग्ल-बङ्गला-नाट्यसाहित्यस्य संलयनम् अस्ति। भारतीयनाट्यपरम्परया लोकनाट्यैः च प्रभावितः भारतेन्दुः नाटकस्य निर्माणे नूतनं मोडं सृजति, समाजाय उपयोगी नूतना आधुनिकनाट्यस्य अवधारणां च प्रस्तुतं करोति। भारतेन्दुः सामाजिकविषयान् स्वस्य आधारं कृत्वा सामाजिकसांस्कृतिकजागरूकतायै निरन्तरप्रयत्नाः कृतवान्। सः स्किट-नाटकयोः माध्यमेन हास्य-व्यङ्ग्य-माध्यमेन भारतीयान् जागरूकान् कर्तुं प्रयतितवान् अस्ति।

12.2 भारतदुर्दशस्य मुख्याः पात्राः

भारतदुर्दशा १८७५ तमे वर्षे लिखितम् अस्ति। तस्य सर्वे पात्राणि प्रतीकात्मकानि सन्ति। भारतेण्दुः भारतस्य दुर्दशायाः उत्तरदायी पात्राणि निर्मितवान्। यदि तस्य अस्य नाटकस्य अध्ययनं कुर्मः तर्हि श्रीकृष्णमिश्रस्य 'प्रबोधचन्द्रोदय' इति नाटकस्य स्मरणं भवति। वर्णसूची यथा- .

1. भारतः- भारतवर्ष

2. निर्ल्लज्जात :- तत्कालीन समाजे प्रचलित निर्लज्ज व्यवहार।

3. आशा:- दुर्दशायाः मुक्तिः आशा

4. भारतदुर्दैव:- भारते दुर्भाग्यस्य इच्छतुम।

5. सत्यनाशी-फौजदार:- सर्वनाशकः

6. रोग:- रोगस्य चिकित्सां न प्राप्य भूतनिष्कासनवत् प्रवृत्तिः।

7. अलस्य:- आलस्यप्रवृत्तिः

8. मदीरा:- मद्यपानादिप्रवृत्तिः।

9. अन्धकार:- अविद्यायाः कारणात् अन्धकारः प्रसृतः

10. सभापतिः

11. षट् सभ्यः

- एकः बङ्गला
- एक महाराष्ट्री
- सम्पादकः
- कविः
- द्वे देसी महाश्यौ

12. अनिष्ठावान-पुलिसम्

13. भारत भाग्य:- भारतस्य भाग्यम्

भारतं पात्रं नाटकस्य द्वितीयभागं प्रविशति। भारतं समकालीनभारतस्य प्रतीकम् अस्ति। भारतविषये संवादद्वारा आङ्ग्लव्यापारिणः व्यापारस्य नाम्ना सम्पूर्णं देशं कथं गृहीतवन्तः इति प्रकाश्यते। सः महाभारतचरित्रं दुर्योधनं विमश्र्य शूरं उत्कृष्टं च कथयति। किन्तु भारतीयाः एतादृशं विशालं देशं कथं आङ्ग्लानां हस्ते समर्पितवन्तः? सः भारतीयानां सामर्थ्यं, ज्ञानं, सभ्यता, उदारता, स्थिरता च इति विषये प्रश्नान् उत्थापयति, स्वस्य उद्धाराय च याचनां करोति। सः ईश्वरं प्रार्थयति यत् सः अस्मात् परिस्थित्याः मुक्तिं प्राप्नुयात्।

टिप्पणी

भारतदुर्दैवं भारतेन्दुना क्रूररूपेण, अर्धं ईसाई, अर्धमुस्लिमम्, हस्ते नग्नखड्गं च कृत्वा दर्शितम् अस्ति। अस्य पात्रस्य परिकल्पनायाः पृष्ठतः भारतेन्दुः अपि स्वकीयः अर्थः अस्ति। सः भारतदुरदैवाय वशीकरणं नाटकीयरूपेण दर्शयितुं तादृशानि वेषभूषाणि प्रयच्छति। एकतः आङ्ग्लशासनं प्रशंसति अपरतः तस्य विरोधमपि करोति। वस्तुतः तस्य कालस्य ऐतिहासिकं वातावरणम् अपि तथैव आसीत् यस्मिन् भारतीयवर्गः आङ्ग्लानां प्रशंसाम् विरोधं च करोति स्म। भारतेन्दुः अस्य द्विमुखव्यवहारस्य खननं करोति।

भारतदुर्दैवस्य सेनायां बहवः योद्धाः सन्ति। आलस्यं, धर्मः, अनावृष्टिः, अतिवृष्टिः, पुरोहिताः, न्यायालयाः, रोगः, मद्यं, अन्धकारः इत्यादयः स्वतः एव पर्याप्ताः भारतं दुःखदं कर्तुं। नाटके एकः अभिनयः अपि अस्ति यस्मिन् सः प्रतीकानाम् स्थाने वास्तविकपात्राणां प्रयोगं कृतवान्। यथा- सभापति-षड्-सभ्य-प्रकरणे एतेषां बुद्धिजीवीनां प्रतिनिधिभिः माध्यमेन सः तत्कालीनस्य भारतीयसमाजस्य बौद्धिकवर्गस्य उपरि आक्रमणं करोति यतोहि एतादृशाः जनाः केवलं दावान् एव कुर्वन्ति परन्तु यथार्थतः तेषां असफलता भारतस्य दुर्दशां जनयति।

भारतभाग्यः भारतस्य मित्रं भारतस्य दुर्दशां दृष्ट्वा आत्महत्या इव अनुभूयते। सः अपि भारतं बहुवारं जागृतुं प्रयतते किन्तु तस्य भारतस्य उपरि कोऽपि प्रभावः नास्ति तथा च अन्ततः भरतः स्वस्य भाग्यं नष्टं कृत्वा मृत्युं आलिंगयति। एतेषां पात्राणां नाम्ना स्पष्टं भवति यत् भारतेन्दुहरिशचन्द्रेण अस्मिन् नाटके भारते सामाजिक-सांस्कृतिक-धार्मिक-विकृतीनां चित्रणं कृतम् अस्ति।

पाठगत-प्रश्ना 12.1

1. आधुनिकहिन्दीनाटकानां जनकः कः?
2. भारतेन्दुना रचितानि मूलनाटकानि कानि सन्ति?
3. भारतदुर्दशः कदा लिखितः?
4. भारतदुर्दशाकथायाः मूलभूतः आधारः कः?
5. भारतदुर्दशस्य पात्राणां चित्रणार्थं का रणनीतिः स्वीकृता?
6. भरतदुर्दशस्य मुख्याः पात्राणि के सन्ति?

12.3 भरतदुर्दशस्य कथानकम्

भारतदुर्दशनाटकस्य मूलभूतकथां समकालीनभारते प्रचलितस्य अराजकता, व्यसनस्य, शोषणनीत्याः च उत्पन्नाः भारतेन्दुः विचाराः सन्ति। मूलकथायां भरतः दुर्दैवः स्वसैन्येन भरतस्य उपरि आक्रमणं कृत्वा तं असहायं करोति। अन्ते भारतभाग्यः आत्महत्यां करोति। प्रतीकात्मकपात्राणां माध्यमेन भारतेन्दुः आश्रितभारतस्य दयालुस्थितेः विषये भारतीयान् अवगतं कर्तुं प्रयतते, तेषु

स्वराष्ट्रस्य कृते प्रेम्णः, सांस्कृतिकचेतना च जागृतुं प्रयतते। एतां कथां षड्भिः कृत्यैः लिखिता ये यथा–

अंकः -1

प्रथमे अँके कश्चन योगी मञ्चं प्रविश्य लवणीं गातुं आरभते। अस्य गायनस्य साहाय्येन सः भारतस्य वैभवस्य प्राचीनकथानां उल्लेखं करोति। बुद्ध-हरिशचन्द्र-राम-युधिष्ठिर-कृष्ण-अर्जुन-भीम-कर्ण-आदि-स्मरणेन सः भारतस्य अतीतं प्रेक्षकाणां समक्षं आनयति। सः भारतस्य वर्तमानदुर्दशायाः विषये अपि संवादं करोति। स कथयति यत् इदानीं भरतस्य एतां स्थितिं द्रष्टुं न शक्नोमि। तस्मिन् काले आधुनिकीकरणेन सह भारतीयजनानाम् धानस्य लुण्ठनम् अभवत्। अस्मिन् अभिनये भारतेन्दुः गायनस्य साहाय्येन भरतस्य वर्तमानदुर्दशायाः विषये प्रेक्षकान् सूचयति।

अंकः - 2

द्वितीये अँके भग्नमन्दिराः काकाः भ्रमन्तः श्वाः शृगालाः च विकीर्णाः अस्थिः दृश्यन्ते। भरतः मञ्चे आगत्य दुःखं प्रकटयति। सः कथयति यत् यस्य देशस्य जनाः स्वमातृभूमिं कृते म्रियन्ते स्म, तस्य अद्यत्वे तत्र जनानां का दुर्दशा अस्ति? आङ्ग्लशासनानन्तरं वयं पुस्तकपठनेन दुःखितमनसः मनोरञ्जयिष्यामः, सुखजीवनं च जीविष्यामः इति अस्माभिः चिन्तितम् आसीत्। परन्तु अत्र अपि वयं निराशाः स्मः। कृत्यस्य अन्ते सः ईश्वरं स्मर्तुं प्रयतते परन्तु असमर्थः भवति, भयात् मूर्च्छितः च भवति। अथ निर्लज्जातः आशा च (अलज्जा आशा च) आगत्य भारतं स्वैः सह नेतुम्।

अंकः -3

तृतीये अँके सेनाशिबिरं दृश्यते। भारतं दुर्दैवः भारतम् आगच्छति। सः भारतस्य दुर्दशायाः सम्पूर्ण चित्रं बहु सुन्दरं प्रस्तुतं करोति। सः आङ्ग्लशासनस्य दोषान् काव्यात्मकरूपेण वर्णयति। दुर्भिक्ष, महङ्गानि, रोगः, अनावृष्टिः, द्वेषः, प्लेग इत्यादयः अपि सम्बोधिताः सन्ति। भारतदुर्दैवस्य सत्यनाशः, फौजदारः आगच्छति। आत्मानं च प्रशंसति। तदनन्तरं भारतस्य आन्तरिकदोषाः सैनिकरूपेण वर्णिताः, यस्मिन् प्रथमस्थानं धर्मः अस्ति, यस्य पृष्ठतः भरतः बहु क्षीणः जातः, मतभेदस्य प्रचुरता, जातिव्यवस्थायां परस्परं कलहः, निषेधः बालविवाहः, विधवापुनर्विवाहस्य निषेधः, वृद्धावस्थायां विवाहः, बहुपत्नीत्वं, समुद्रयात्रानिषेधः (विदेशयात्रा) च भारतस्य दुर्दशायां बहु साहाय्यं कृतवन्तः कोटिशः देवदेवताः सन्ति चेदपि हिन्दुजनाः पिरा-गाजी-मियान-इत्येतयोः पूजां कुर्वन्ति, हिन्दुजनाः नमाजं दत्त्वा गच्छन्तीव मुसलमानैः स्वसन्ततिं निष्कासयन्ति इति उक्तम् तदनन्तरं सन्तोषस्य बेगरीस्य (सन्तुष्टिः, बलात् श्रमः च) वारः आगच्छति । किञ्चित् अर्जय, किञ्चित् खादतु, संतोषं परम सुखम्, एतत् वस्तु अस्मिन् देशे नीतिवत् अभवत्। भारते रोटिकानां दालानां च प्रबन्धनम् अत्र परमप्रयत्नः अस्ति। एवं प्रकारेण भारतेन्दुः अस्मिन् कृत्ये भरतस्य राजनैतिक सामाजिक धार्मिक कारणानां वर्णनं करोति।

अंकः - 4

चतुर्थे कृत्ये भरतदुरदैवः अलस्यां, रोगं, मदिरां, अन्धकारं च (आलस्यं, रोगं, मद्यं, अन्धकारं च) भरतस्य समीपं प्रेषयति। रोगः स्वं प्रशंसति, भारतीयजनस्य मूर्खतायां हसति च। सः कथयति यत् भारते रोगाणां चिकित्सायाः अभावात् जनानां प्राणाः नष्टाः भवन्ति। वैद्यशास्त्रं प्रगतिशीलं नास्ति अतः भारते जनानां संख्या वर्धमाना अस्ति। भारते अफीमभक्षकाणां मद्यपानकर्तृणां च अभावः नास्ति। अलस्य (आलस्यम्) तस्मिन् निवसति। अनन्तरम् अविद्यारूपः अन्धकारः (तमः) मञ्चे आगत्य भरतं प्रेषितः भवति। सः स्वसंवादेषु वदति भरतः अविद्याप्रेमी इति। सः शिक्षां, अध्ययनं, अध्यापनं च केवलं आजीविकायाः साधनं मन्यते तथा च अस्याः व्यवस्थायाः माध्यमेन ये युवकाः बी.ए., एम.ए. चतुर्थे कृत्ये एतत् सम्पूर्णं वर्णनं प्राप्नुमः।

अंकः - 5

पञ्चमे कृत्यां सभायाः दृश्यं दृश्यते यस्मिन् सभापतिः (अध्यक्षः) ६ सभ्यसदस्याः च सन्ति। तेषु एकः बङ्गला, एकः मराठी, द्वौ स्वदेशी, एकः कविः, एकः पत्रसम्पादकः च। भारते भरतदुर्दैवस्य उदयं निवारयितुं अस्य सभायाः मूल उद्देश्यम् अस्ति। अस्मिन् सभायां बङ्गलासंस्कृतिः अतीव हास्यप्रकारेण अराजकतायाः निर्माणं कृत्वा भरतदुरदैवात् भारतं उद्धारयितुं सल्लाहं ददाति। सः द्वितीयं समाधानं ददाति यत् सुएज्-नहरस्य पिसान-सहितं सेतुबन्धनं करणीयम्। कविः नायिका भूत्वा आङ्ग्लसदृशं अभिनयं कृत्वा आत्मनः रक्षणं कर्तुम् इच्छति। सम्पादकः तस्य अनुमानानाम् प्रशंसाम् निरन्तरं कुर्वन् अस्ति। महाराष्ट्री सभ्यदेशीयवस्त्रं धारयित्वा सार्वजनिकसंस्थानां निर्माणं कृत्वा यन्त्रव्यापारं वर्धयितुं उपदेशं करोति। देसी सभ्यः व्यक्तिः किमपि वक्तुं असमर्थः भवति, केवलं चाटुकारिकं प्रेमं च दर्शयित्वा अन्येषां उपहासं करोति। परन्तु स्वदेशीयज्ञानस्य, एकतायाः, कलाशिक्षणस्य च प्रगतेः प्रति अपि जनानां ध्यानं आकर्षयति। अस्मिन् क्षणे अनिष्ठापुलिसः आगत्य तान् सर्वान् हरति।

अंकः -6

भारतभाग्यः षष्ठस्य खण्डस्य आरम्भे आगत्य भारतस्य प्राचीन ऐतिहासिकवैभवस्य वर्तमानस्थितेः च विषये करुणतया शोचति। एकः समयः आसीत् यदा भारतं समग्रविश्वस्य केन्द्रम् आसीत्, तस्य सङ्गतिं कर्तुं कोऽपि देशः समर्थः नासीत्, परन्तु अहं न जानामि किं जातम् यत् भारतं स्वं रजसि दफनम् अकरोत्। दासता, ईर्ष्या, द्वेष इत्यादिभिः जगतः कलङ्कैः कलङ्कितः अपि अद्यापि न मेटितः। एतादृशस्य अशक्तस्य देशस्य सदा अन्तर्धानं श्रेयस्करम्। एवं वर्तमानस्थितिं शोचन् भारतभाग्यः आत्महत्यां करोति अनेन च नाटकस्य समाप्तिः भवति।

पाठगत-प्रश्ना 12.2

1. भरतदुर्दशस्य प्रथमे कर्मणि योगी किं करोति?
2. भरतदुर्दशायां कति अँकाः सन्ति?
3. भारतस्य दुर्दशायाः उत्तरदायी के के आन्तरिककारकाः सन्ति?
4. दुर्दैवः चतुर्थे अँके भारते आक्रमणं कर्तु कम् प्रेषयति?
5. केषु कृत्येषु सभायाः दृश्यं भवति?
6. अन्ते किं भवति?

12.4 भरतदुर्दशस्य लेखनशैली

भारतेन्दुः स्वयं नाट्यकलाकारः आसीत, नाटकेषु अभिनयं करोति स्म। सः अनेकानि नाटककम्पनयः स्थापितवान, तेषां माध्यमेन च साहित्यिकमूल्यानां प्रति अभिनेतानां रुचिं आकर्षितवान। भरतेन्दुना रचितानि नाटकानि नाट्यमञ्चनं मनसि कृत्वा कृताः सन्ति। यस्मिन् काले भारतेन्दुः नाटकानि लिखति स्म, तस्मिन् काले सः कालव्यञ्जनाय संस्कृतनाट्यरूपं अपूर्णं मन्यते स्म, पाश्चात्यनाट्यम् अपि देशीभावनानां अभिव्यक्तये पूर्णं नासीत, अतः भारतेन्दुः लोकनाट्यरूपानाम् साहाय्यम् अङ्गीकृतवान। परन्तु यदा कदा सः संस्कृतनाट्यस्य पाश्चात्यनाटकस्य च तत्त्वानां प्रयोगमपि दृश्यते। भारतेन्दुः यस्य कालस्य कृते नाटकस्य लेखनं कुर्वन् आसीत् सः आङ्गलराजस्य समयः आसीत। भारतं स्वस्य नष्टं स्वातन्त्र्यं सामाजिकं सांस्कृतिकं च चेतनां पुनः प्राप्तुं संघर्षं कुर्वन् आसीत। एतादृशे परिस्थितौ भारतेन्दुः स्वनाटकानि रोचकं कुर्वन् मनोरञ्जनतत्त्वानि अपि अन्तर्भूतवान। गीतगजलप्रयोगेऽपि न प्रमादः।

विशेषतः 'भारतदुर्दशा' नाटकस्य सन्दर्भे भारतं दुर्बलं कुर्वन्तः कारणानि यथार्थरूपेण चित्रयित्वा नाटकस्य संरचनां निर्माति। भारतदुर्दशनाटकस्य संवादान् सम्यक् पश्यामः चेत् भारतेन्दुः तत्कालीनस्य अनेकानां महत्त्वपूर्णघटनानां विषये स्वविचारं प्रकटयन् दृश्यते। अस्मिन् नाटके प्रतीकात्मकशैल्याः प्रयोगात् पात्रसङ्घर्षे किञ्चित् अभावः दृश्यते किन्तु भारतेन्दुः तस्य अभावस्य पूर्तिं गीतैः बोलचालभाषया च माध्यमेन करोति। अस्मिन् नाटके न सूत्रधरः न कश्चित् भारतवाक्यः। अन्त्यं दुःखदं यस्मिन् भारतं आत्महत्यां करोति। भारतेन्दुः एकस्य नाट्यस्य प्रबलः समर्थकः आसीत् यः समकालीनः आसीत, आधुनिकतायाः विषये च कथयति स्म। भारतेण्दुस्य महत्त्वं अधिकं महत्त्वपूर्णं भवति यतोहि भारतेण्डदुस्य एषा दृष्टिः अन्यैः नाटककारैः अपि स्वीकृता अस्ति। न केवलं भरतदुर्दशायां भारतेन्दुः स्वस्य सर्वेषु नाटकेषु आधुनिकतायाः विचारान् समावेशयति, अपितु भरतदुर्दशायां एषा आधुनिकता अधिकतया स्वरेण बहिः आगच्छति।

पाठगत-प्रश्नाः 12.3

1. भारतेण्दूनाट्यशास्त्रस्य अवधारणा का आसीत्?

2. भारतेन्दुसमकालीनसमाजस्य किं विशेषम् आसीत्?

3. भारतदुर्दशस्य चरित्राभावस्य कारणं किम्?

भवता किं ज्ञातम्?

- भारतेन्दु हरिशचन्द्रः केवलं ३५ वर्षेषु हिन्दीनाट्यसाहित्यस्य नूतनं आयामं दत्तवान् अस्ति। तस्य योगदानस्य कारणात् हिन्दीसाहित्यस्य आधुनिकनाटकानां जनकः इति मन्यते।

- भारतदुर्दशनाटकं भारतेन्दुना १८७५ तमे वर्षे लिखितम्।

- भारतेन्दुः मौलिकाः अनुवादितानि च नाटकानि रचितवान्। स्वस्य मौलिकनाटकेषु 'वेदकी हिंषा हिंषा न भवती, सत्य-हरिशचन्द्र, प्रेमयोगिनी, विषस्य विषमौषधि, चन्द्रावली, भारतदुर्दशा, भारतजननी, नीलदेवी, सतीप्रतापम्' इत्यादीनि मौलिकनाटकानि लिखितवन्तः।

- सः स्किट-नाटकयोः माध्यमेन हास्य-व्यङ्ग्य-माध्यमेन भारतीयान् जागरूकान् कर्तुं प्रयतितवान् अस्ति।

- भारतेन्दुः स्वस्य लेखनशैल्याः अनेके नाटककाराः प्रभाविताः सन्ति। अत एव १८५० तः १९०० पर्यन्तं कालः भारतेन्दुयुगः इति प्रसिद्धः।

- भारतेन्दु हरिशचन्द्रस्य नाट्यशैली संस्कृत-आङ्ग्ल-बङ्गला-नाट्यसाहित्ययोः मिश्रणम् अस्ति।

- भारतदुर्दशनाटकस्य मूलभूतं कथानकं समकालीनभारते प्रचलितस्य अराजकतायाः, व्यसनस्य, शोषणनीतिनां च उत्पन्नाः भारतेन्दुः विचाराः सन्ति।

- भरतदुर्दशा षड्-अङ्क-नाटकम्

- मूलकथायां दुर्दैवः स्वसैन्येन भरतस्य उपरि आक्रमणं कृत्वा तं असहायं करोति। अन्ते भारतभाग्यः आत्महत्यां करोति।

- प्रतीकात्मकपात्राणां माध्यमेन भारतेन्दुः आश्रितभारतस्य करुणस्थितेः विषये भारतीयान् अवगतं कृतवान् अस्ति।

टिप्पणी

पाठान्त प्रश्नाः

1. भारतेन्दु हरिशचन्द्रस्य नाट्यचेतना का आसीत्?
2. भारतदुर्दशायाः मूलकथा का अस्ति?
3. भारतदुर्दशस्य लक्षणं लिखत?
4. भारतदुर्दशायां प्रतीकात्मकतायाः विषये लिखत?

पाठगत प्रश्नानाम् उत्तरायणि

12.1

1. भारतेन्दु हरिशचन्द्र।
2. 'वेदकी हिंषा हिंषा न भवती, सत्य-हरिशचन्द्र, प्रेमयोगिनी, विषस्य विषमौषधि, चन्द्रावली, भारतदुर्दशा, भारतजननी, नीलदेवी, सतीप्रतापम्' इत्यादीनि मौलिकनाटकानि लिखितवन्तः।
3. १८७५ तमे वर्षे
4. समकालीनभारतस्य दुर्दशा
5 प्रतीकात्मकः
6. भारतम्, भारतदुर्दैवः, रोगः, अलस्य, अन्धकारः, निर्लज्जतः, आशा भरतभाग्यम् च।

12.2

1. स्वस्य लावनीगायनस्य साहाय्येन सः भारतस्य प्राचीनगौरवपूर्ण-इतिहासस्य वर्तमानस्य च स्थितिं वर्णयति।
2. षट् अँकाः
3. मतभेदस्य प्रचुरता, जातिव्यवस्थायां परस्परविग्रहः, बालविवाहनिषेधः, विधवापुनर्विवाहः, वृद्धावस्थाविवाहः, बहुपत्नीत्वं, समुद्रयात्रानिषेधः इत्यादयः अनेकाः समस्याः।
4. अलस्य, रोग, मदिरा तथा अन्धकारः।
5. समागमस्य दृश्यं पञ्चम-अङ्के अस्ति।

6. भारतभाग्यस्य आत्महत्या सह नाटकस्य दुःखदः समाप्तिः भवति।

माड्यूल-5

रंगमंचम् : तकनीकः अभिकल्पना च

अस्मिन् मॉड्यूले शिक्षिकाः रंगमंचविधिभिः, अभिकल्पनाया च परिचिताः भवन्ति।

13. रंगमंचस्य परिचयं प्रकाराः च

14. रंगसंगीत